१

(ॐ)

=

१ ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्० (ऋ० सं० मं० १.१६४.)

=

२ सर्ववेदा यत्पदमामनन्ति०
तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत्॥
(का० उ० १.२.१५)

३ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म॥ (मा० उ०)
" (गीता०

४ ओं खं ब्रह्म० (ईशो०)

५ ओमिति ब्रह्म। ओमितीदं सर्वम् (तै० शिक्षो०)

६ तिस्रो मात्राः०

७ ऋग्भिरेतं यजुर्भिरन्तरिक्षं सामभिर्यत्तत्कवयो० -

८ यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुष
माभिध्यायीत स तेजसि सूर्ये सम्पन्नः०

=

९ ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं
भूतं भवद् भविष्यदिति सर्वमोंकार एव० -

१० अथाध्यक्षरमोंकारोऽधिमात्रं० - (मां० उ०)

११ ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत (छां.उ. १.१.)
देवा वै मृत्योर्बिभ्यतस्त्रयीं विद्यां प्राविशन् ।
ऋचः साम्नः यजुषः स्वरमेव प्राविशन् ॥ (१.४.२-४)

—

११ अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवः यः प्रणवः स उद्गीथः
(छां. १.५-१)
१२ तद्वा एतदनुज्ञाक्षरं यद्धि किंचानुजानात्योमित्येव
तदाह । तेनेयं त्रयी विद्या वर्तते । ओमित्याश्रावयति
ओमिति शंसति ओमित्युद्गायति ॥ (छां. १.१.७-८)
१३. प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत् तेभ्योऽभितप्तेभ्यः
त्रयी विद्या सम्प्रास्रवत् तामभ्यतपत् तस्या अभि
तप्ताया एतान्यक्षराणि संप्रास्रवन्त भूर्भुवः स्वरिति ।
तान्यभ्यतपत् तेभ्योऽभितप्तेभ्य ओंकारः संप्रास्रवत् ।
तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि सन्तृण्णानि एवं
ओंकारेण सर्वा वाक् संतृण्णोंकार एवेदं सर्वम्
(छां. २.२३-२-३)

—

१४ प्रजापतिरकामयत - स इमाँल्लोकानसृजत पृथिवी
मन्तरिक्षं दिवमिति तान्लोकानभ्यतपत् तेभ्योभि
तप्तेभ्यः त्रीणि ज्योतींष्यजायन्त अग्निरेव पृथिव्या
अजायत वायुरन्तरिक्षादादित्यो दिवः
तेभ्यो त्रयो वेदा अजायन्त . ऋग्वेद एवाग्नेरजायत
यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्यात्
तेभ्यः - त्रीणि शुक्राण्यजायन्त भूरित्येव ऋग्वेदाद-
जायत भुव इति यजुर्वेदात् स्वरिति सामवेदात् .
तेभ्यो त्रयो वर्णा अजायन्त अकार उकारो मकार
इति तानेकधा समभरत्तदेतदोमिति ॥
(ऐ. ब्रा. ५.५१)

१५ प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत् . तेषां तप्यमानानां
रसान्प्राबृहत् ~~तेभ्यः~~. अग्निं पृथिव्याः वायुमन्तरिक्षात्
दादित्यं दिवः . अग्नेर्ऋचः वायोर्यजूंषि सामा-
न्यादित्यात् . भूरित्यृग्भ्यः भुव इति यजुर्भ्यः
स्वरिति सामभ्यः - तद्यदृक्तो रिष्येत् भूः स्वाहेति
गार्हपत्ये जुहुयात् यजुष्टः . भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ
सामतः . स्वस्स्वाहेति आहवनीये . छां. ४. १७. १-८

H

पुरुषः -

१ पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् ॥
(ऋ. मं. १०. ९०. २)

२

(ब्रह्मणस्पतिः)

१ ब्रह्मणस्पतिरेता सं कर्मार इवाधमत् ...
(ऋ. मं. १०. २)

२ गणानां त्वा. ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पते.
(ऋ. मं. २. . १.

३ उस्रा इव सूर्यो ज्योतिषा महो विश्वेषामिज्जनिता
ब्रह्मणामसि ॥ " ३.

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते पुरो ब्रह्मणस्पतिः
(छं. स्त.

पुरुषः विश्वरूपः) सहस्रशीर्षा० - विश्वतश्चक्षुः ..

इन्द्रः विश्वरूपः

1 यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः।
स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु ०।। तै. शिक्षो.

सूर्यः आत्मा.

· चित्रं देवानां० सूर्य आत्मा
आप्रा द्यावा पृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा
जगतस्तस्थुषश्च ।। (ऋ. मं. 1.)
सूर्यः विश्वरूपः- (विश्वरूपं हरिणं- प्राणः प्रजानां- सूर्यः ० प्रश्नो

आनन्दो ब्रह्म

आनंदो ब्रह्मेति व्यजानात्
आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्.
(इन्द्रः आनंदः) तदिदास. भुवनेषु ज्येष्ठं... (ऋ.
(इन्द्रः आनंदः) तदिदास. अनुयं विश्वे मदन्त्यूमाः (ऋ. . 1.

१ भूर्भुवः स्वः पृथिवी अन्तरिक्षं द्यौः

२ (अग्निः वायुः (इन्द्रः) सूर्यः)

१ सूर्यो नो दिवस्पातु वातो अन्तरिक्षात्।
अग्निर्नः पार्थिवेभ्यः (ऋ. मं. १० , १)

२ अग्निः पृथिव्यां ज्वलति स्वरतीन्द्रस्त्वन्तरिक्षे।
मतोर्विश्वस्य जनिता सूर्यः प्रोच्यते दिवि॥
(छ. स्त. अनु. १ स्. २. ४.)

=

३ तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः अग्निः पृथिवी
स्थानः वायुर्वेन्द्रो वा अन्तरिक्ष मध्यम स्थानः आदित्यो
द्युस्थानः - (नि.

४ तिस्र एव देवताः क्षित्यन्तरिक्षद्युस्थाना अग्नि -
र्वायुः सूर्य इत्येवं व्याहृतयः प्रोक्ताः व्यक्ताः
ओंकारः सर्वदेवत्यः परिभाषा।

=

५ भूरग्नये च पृथिव्यै च महते च स्वाहा भुवो वायवे चान्तरिक्षाय
(च) स्वाहा सुवरादित्याय च दिवे च (महते) स्वाहा।
(तै. ना. उ

(३) (अग्नायी इन्द्राणी वरुणानी)

इन्द्राणी मह्व ऊतये वरुणानीं स्वस्तये
अग्नायीं सोमपीतये·

(४) ऋक् यजुः साम·

१ तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः ऋचः सामानि जज्ञिरे
छन्दांसि· यजुस्तस्मादजायत ॥·
(ऋ·

अहेर्बुध्न्य मंत्रं मे गोपाय ॥ -० -
ऋचः सामानि यजूंषि ॥·
२ (तै··

इति सर्वमोंकार

५ भूतं भवत भाषम: पुराणमेवेदं भूतंभवत्भविष्य

(५) जागरितस्थान:. स्वप्नस्थान: सुषुप्तस्थान: ॥

(६) बहि:प्रज्ञ: अन्त:प्रज्ञ: . प्रज्ञान घन:(आनंदम्)

(७) स्थूलभुक् प्रविविक्तभुक् आनन्दभुक् ॥

(८) वैश्वानर: तैजस:. प्राज्ञ:

(९) अकार: उकार: मकार:

(१०) प्रथम: पाद: द्वितीय: तृतीय: पाद:

(आत्मा. अमात्र:) - चतुर्थ: पाद:

सर्वं ह्येतद्ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतुष्पात्.
जागरितस्थानो बहि:प्रज्ञ: सप्ताङ्ग एकोनविंशति-
मुख: स्थूलभुग्वैश्वानर: प्रथम: पाद: ॥
स्वप्नस्थानोऽन्त:प्रज्ञ: प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वितीय: पाद:
सुषुप्तस्थान एकीभूत: प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्या-
नन्दभुक्चेतोमुख: प्राज्ञस्तृतीय: पाद: ॥
सोऽयमात्माध्यक्षरमोंकारोऽधिमात्रं पादा मात्रा मात्रा-
श्च पादा: अकार उकारो मकार इति ॥
जागरितस्थानो वैश्वानरो,कार: प्रथमा मात्रा.
स्वप्नस्थान स्तैजस: उकारो द्वि. सुषुप्तस्थान: प्राज्ञोम. तृ.
(चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा सविज्ञेय:। अमात्रश्चतुर्थ: ॥
एवमोंकार आत्मैव.॥ =

(११) प्रज्ञानं आनन्दं ब्रह्म·

(१२) अहं ब्रह्म अस्मि

ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् तदात्मानमेवावेदहंब्र-
ह्मास्मीति तस्मात्त सर्वमभवत्।। तद्यो यो देवानां
प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्· तथर्षीणां
तथा मनुष्याणां तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रति
पेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्चेति ।।(बृ· १·४, १०)

१३ तत् · त्वम् - असि ।।
स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति
(छां उ· ६-

१४ अयं आत्मा ब्रह्म
सर्वं ह्येतद् ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा
चतुष्पात् ५· (मां·उ·१ —)

१५ मनोमयः प्राणशरीरः भारूपः.

सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत अथ
क्रतुमयः पुरुषः. मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः..
एष म आत्माऽन्तर्हृदये॰— (छां. ३.१४.)

जन्म.
१६ सृष्टिः स्थितिः लयः
१७ जायन्ते. जीवंति. प्रयान्ति.

यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते। येन जातानि जी-
वन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति। तद्विजिज्ञासस्व।
तद्ब्रह्मेति।(तै. भृ. ३ -)

१८ सत्यं ज्ञानं आनन्दम्
सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म " तै. ब्रह्मो॰

१९ प्राण: कं. खं.
प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म. (छां.४.१०.५)

=

२० ॐ खं ब्रह्म. ईशो.

=

२१
ॐ तत् सत्
ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधो मतः॥
गी.

(२२) अस्ति भाति प्रियं -
अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम्.
आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम्॥

=

(२३) सत् - चित् . आनन्दः

२४ ई ॐ. श्रीं

यईं चिकेत गुहा भवन्तम्. (ऋ. मं. १.)

तिस्रोमातॄः नेमवनग्लापयन्ति.

आमातुनरदा देवी. गायत्रीं छन्दसां माता. - ना. उ.

तां पद्मिनीमीं शरणमहं प्रपद्ये. (श्री सूक्तम्.)

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म. - ना. ३

श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ. -
श्रियं देवी मुप ह्वये श्रीर्मा देवी जुषताम् (श्रीसूक्तं)
+ (अन्नपूर्णा)

(२५) पृथिवी अन्तरिक्षं द्यौः
आम्नाय्याना पृथिवी अन्तरिक्षम् ।-

२६ पृथिवी पृथिवी । पृथिवी ।
२७ अवमा मध्यमा । परमा (उत्तमा)
२८ इयं द्वितीया तृतीया (असौ) ।
यदिद्धाग्नी अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां
परमस्यामुतस्थः ।- नेरः
इदिद्धाग्नी परमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्या-
मवमस्यामुतस्थः ।- "

अग्ने अंगिरो यो ऽस्यां पृथिव्यां ।-
अग्ने अंगिरो यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्यां
कृ. यजुः ।-

(२८) द्यौः द्यौः द्यौः

यस्मिन्विश्वानि तिस्रो द्यावस्त्रेधा सस्रुरापः ॥
तिस्रो द्यावः सवितुर्द्वा उपस्थाँ एका यमस्य
भुवने विराषाट्. ॥०
तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्. -

तिस्रो भूमीर्धारयन्त्रीँरुत द्यून्. .
= (ऋ. मं.)

३. माता. पिता. बन्धुः
द्यौर्मे पिता जनिता नाभिरत्र बन्धुर्मे माता
पृथिवी महीयम् ॥ (ऋ. मं. १.१६४.)

द्यौः पिता पृथिवी माता.

३१ अयः शया रजः शया हरः शया ।
(अया शया रजा शया हरा शया)
याते अग्ने अयः शया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा०
या ते अग्ने रजः शया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा०
याते अग्ने हरः शयातनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा ०-
= (शु. य. सं.)

याते अग्ने अया शया रजा शया हरा शया
तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा० - (कृ. य. सं.)

=

(३२) अन्नमिषवः वातइषवः वर्षमिषवः ॥
नमो अस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवि येषां वर्षमिषवः०
नमो अस्तु रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्षे येषां वात इषवः
नमो अस्तु रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येषा मन्नमिषवः०
(शु. य. सं

नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येन्तरिक्षे ये दिवि येषा
मन्नं वातो वर्षमिषवः० (कृ. य. सं.

(३३) अंहोमुक्. इन्द्रियावती. (७)

(३४) समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसि
इदं विष्णुः ० - त्रेधा निदधे पदम्. ॥
(समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्णवाभः
पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः
(नि.)

(३५) प्रातः. मध्यन्दिनं. सायं. (तृतीयसवनम्)

(३६) ब्रध्नः. चरन्. अरुषः

युंजन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परितस्थुषः०-

(ऋ.सं.मं.१.)

असौ वा आदित्यो ब्रध्नः। अग्निर्वा अरुषः।

तावुभौ चरन्। (कृ.य. तै. ब्रा.)

(३७) आपराचरन्. गोपाः अनिपद्यमानः

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमाच परा च पथि-

भिश्चरन्तम्०—

(३८) होता . वसुः . हंसः
वेदिषत् . अन्तरिक्षसत् . शुचिषत् ॥.
हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषत् ।
(ऋ. मं.)

(३९) होता . पलितः . वामः
घृतपृष्ठः . अश्नः . नामः .
तृतीयो भ्राता . मध्यमो भ्राता . मध्यमः ज्येष्ठः भ्राता .

अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य भ्राता
मध्यमो अस्त्यश्नः । तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो
अस्य० - (ऋ. मं. १.१६४.१)

(४०) इळा . भारती . सरस्वती . ऋ.
भारतीळे सरस्वति या वः सर्वा उपब्रुवे ॥.
इळा सरस्वती मही तिस्रो देवीर्मयोभुवः ०॥

(४१) ऋषिः दैवता. छन्दः ॥

यो ह वा अविदितार्षेय छन्दो दैवत ब्राह्मणेन. मंत्रेण यजते. (छां. ब्रा.)

आर्षेयछन्दो दैवतवित् याजनाध्यापनाभ्यां श्रेयोऽधि गच्छति. ॥ (परि. भा. सू.)

=

(४२ विश्वामित्रः सविता. गायत्री ॥

गायत्र्या गायत्री छन्दो विश्वामित्र ऋषिः
सविता देवता ०।। . (ना. उ.)

(४३) तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि
धियो यो नः प्रचोदयात्.
(ऋ. मं. ७.)

(४४) तत्ते सवितुर्वरेण्यं पदं पश्यामि दर्शितं ज्योति विश्वस्य
दर्शयत्. (छं. सा. १. १. ३)

(४५) वैश्वरातः सविता. गायत्री
=

21

(४६) कएईलह्रीं. हसकहलह्रीं. सकलह्रीं. ॥

(४७) दक्षिणामूर्तिः. त्रिपुरसुन्दरी. पङ्क्तिः ॥

(४८) बीजं. कीलकं. शक्तिः ॥

(४९) वाग्भवं. कामराजं. शक्तिकूटम् ॥

(५०) मुखं हृदयं. पादः

श्रीमद्वाग्भवकूटैकस्वरूपमुखपङ्कजा
कण्ठाधः कटिपर्यन्तमध्यकूटस्वरूपिणी
शक्तिकूटैकतापन्नकट्यधोभागधारिणी ॥

१ एकोद्देवस्तु महासमीचो

२ एक एव रुद्रो· सर्वो वै रुद्रः·

काले·

३ शुक्रं ते अन्यत्·

४ अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च·

५ शुक्लकृष्णे संवत्सरस्य दक्षिणवामयोः पार्श्वयोः तै· आ· १. २.

६ अवनेर्णे इमे भूमी इयं चासौ च रोदसी

किंस्विदत्रान्तरा भूतं येने मे विधृते उभे ॥

विष्णुना विधृते भूमी इति वत्सस्य वेदना . तै· आ· १. ८. २.

७ इरावती धेनुमती हि भूतं· रोदसी· द्यावार्थ· ऋ·

८ किं तद्विष्णोर्बलमाहुः का दीप्तिः किं परायणम् ॥

एको यद्धारयद्देवः रेजती रोदसी उभे ॥

वाताद्विष्णोर्बलमाहुः अक्षराद्दीप्तिरुच्यते ॥

त्रिपदाद्धारयद्देवः यद्विष्णोरेकमुत्तमम् ॥ ॥

९ सहस्रवृद्धियं भूमिः परं व्योम सहस्रवृत् ॥

अश्विना भुज्यू नासत्या विश्वस्य जगतस्पती ॥ १-१०

१० जाया भूमिः पतिर्व्योम मिथुनं ता अतस्थतुः ॥

पुत्रो बृहस्पती रुद्रः सरमा इति स्त्री पुमम् ॥ १-१०

११ शुक्रं वामन्यद्यजतं वामन्यत् विषुरूपे अहनी द्यौरिव स्थः ॥ १-१०

विश्वा हि माया अवथः स्वधावन्तौ भद्रा वां पूषणाविह रातिरस्तु ॥

नासत्यौ चित्रौ जगतो निधानौ द्यावाभूमी चरथः संसरन्तौ ॥

तावश्विना रासभाश्वा हवं मे शुभस्पती आगतं · सूर्यया सह ॥

उ सु ग्रोह भुज्युमश्विनोदमेघे · —

तयोरेतौ वत्सावहोरात्रे पृथिव्याः अहः दिवो रात्रिः ॥

ता अविस्रष्टौ दम्पती एव भवतः ॥

तयोरेतौ वत्सौ अग्निश्चादित्यश्च ॥

रात्रेर्वत्सः श्वेत आदित्यः । अह्नोऽग्निस्ताम्रो अरुणः ॥

तयोऽन्तरः वैद्युतश्च ॥

तयोः · ऊष्मा च नीहारश्च ॥

असंख्याताः सहस्राणि — स्मर्यते न च दृश्यते ॥

एवमेतं निबोधत ॥ १·१२. अथ पुरुषः सप्त पुरुषः

योऽसौ तपन्नुदेति । अहः

असौ योऽस्तमेति · रात्रिः

असौ य आपूर्यति · शुक्लः पक्षः ।

असौ योऽपक्षीयते · कृ· प·

अमूनि नक्षत्राणि · नक्षत्रं ·

इमा मासा अर्धमासाश्च · मासार्धमासाः

अयं संवत्सरः — संवत्सरः

ईं ॐ श्रीः

ॐ भूर्भुवः स्वः

तत्सवितुर्वरेण्यं
भर्गो देवस्य धीमहि
धियो यो नः प्रचोदयात्‌

दैवरातः गोकर्ण